

Krzysztof Tomasz Witczak
Uniwersytet Łódzki, Łódź
krzysztof.tomasz.witczak@gmail.com

O KILKU MOŻLIWYCH ŚLADACH *DUALE TANTUM* W JĘZYKACH INDOEUROPEJSKICH

Słowa kluczowe: języki indoeuropejskie, leksyka indoeuropejska, liczba podwójna, słowotwórstwo
Keywords: Indo-European languages, Indo-European vocabulary, dual number, word formation

1. Wprowadzenie

W dawnych językach indoeuropejskich istniała liczba podwójna (łac. *numerus dualis*) jako osobna kategoria gramatyczna (Fritz 2011), odziedziczona po wspólnocie nostratycznej (Błażek 2014)¹. Możemy zatem założyć, że w prajęzyku indoeuropejskim występowały rzeczowniki używane wyłącznie w liczbie podwójnej, czyli tzw. *dualia tantum*. Stopniowy zanik kategorii dualu w historycznych językach należących do rodziny indoeuropejskiej spowodował naturalną potrzebę restrukturalizacji dawnych odziedziczonych form dualnych, które jako takie w pewnym momencie przestały być odczuwane. W niniejszej pracy omówimy trzy takie przykłady, które odnoszą się do ‘ciała człowieka lub zwierzęcia (pojmowanego dwuskładnikowo)’, ‘podwójnej siekiery (mającej dwa ostrza)’ oraz ‘łodzi (zbudowanej z dwu koryt)’. We wszystkich omawianych przypadkach dawna końcówka dualna **-ī* (< pie. **-ih₁*), charakterystyczna dla rzeczowników nieżywotnych (później dla rodzaju nijakiego

---

¹ Autor tej pracy nie akceptuje hipotezy badawczej, zgodnie z którą liczba podwójna miałaby reprezentować relatywnie późną innowację indoeuropejską (tak sądzi np. Shields 2004).

i żeńskiego), została utożsamiona z końcówką $*-ī$ (< pie. $*-ih_2$), pierwotnie wykorzystywaną do kreacji rzeczowników rodzaju żeńskiego². Tego rodzaju reinterpretacja dawnych formacji liczby podwójnej (tj. *dualia tantum* → *nomina feminina*) była możliwa dopiero po zaniku spółgłosek laryngalnych.

2. Indoirańska nazwa ciała

Rozważania nad prajęzykowym *duale tantum* oznaczającym ‘ciało, trupa, zwłoki’ warto rozpocząć od przytoczenia formy liczby podwójnej udokumentowanej w języku awestyjskim. W młodszej Aweście spotykamy bowiem apelatyw *sa'ri* f. du. tant. ‘obie stałe części składowe ciała człowieka i zwierzęcia, tj. skóra wraz z mięsem oraz kości; ciało, trup, zwłoki / die beiden festen Bestandteile des menschlichen und tierischen Körpers, d.i. Haut (mit Fleisch usw.) und Knochen sva. Leib, Leichnam’ (Bartholomae 1904: 1564–1565). Skoro awest. *sa'ri* nie wykazuje odpowiednich form liczby pojedynczej i mnogiej, to możemy podejrzewać, że wyraz ten reprezentuje pierwotne *duale tantum*.

Ciało (martwe) człowieka i zwierzęcia może być pojmowane jako *duale tantum* jedynie w wypadku, gdy – w przekonaniu użytkowników języka – składa się z dwóch odrębnych składników. Wydaje się, że dualizm ciała (zwłok) można objaśnić albo aspektem konsumpcyjnym, albo użytkowym. Zabite zwierzę zawiera zarówno części jadalne (np. mięso), jak i niejadalne (np. skóra, kości). Z użytkowego punktu widzenia jedne części ciała zwierzęcia są bezużyteczne, inne zaś można w różny sposób wykorzystać (m.in. skórę, ścięgna, rogi i kości).

Termin awest. *sa'ri*, który sprowadza się do indoirańskiej praformy dualnej $*\acute{c}arī-$ f. du. tant. ‘ciało (składające się z dwóch składników)’, ma bliski odpowiednik w języku staroindyjskim, por. wed. (RV) *śārīram* n. ‘ciało, powłoka cielesna, solidne części ciała, (w liczbie mnogiej) kości / body, body frame, solid parts of the body, pl. bones’, także ‘trup, zwłoki / a dead body’ (Monier-Williams 1999: 1057). Wedyjski wyraz stanowi, rzecz jasna, formację innowacyjną, derywowaną od indoirańskiego *duale tantum* $*\acute{c}arī-$ za pomocą deminutywnego przyrostka $*-ra-$ (< pie. $*-lo-$) (Mayrhofer 1964: 307, 1996: 618)³. W ten sposób w języku staroindyjskim usunięto nieproduk-

2 Języki anatolijskie, które najwcześniej oddzieliły się od wspólnoty indoeuropejskiej, mają jedynie rodzaj osobowo-żywotny (*genus commune*) oraz rodzaj przedmiotowy, nazywany w tradycyjnej terminologii rodzajem nijakim (*genus neutrum*) (Danka 1984: 32). Języki te nie mają osobnego rodzaju żeńskiego (*genus femininum*) ani nie wykazują typowych końcówek żeńskich. Na tej podstawie twierdzi się niekiedy, że rodzaj żeński nie istniał w języku praindoeuropejskim (indohetyckim) i pojawił się dopiero w europejskiej grupie języków indoeuropejskich, która ukształtowała się poza Anatolią (por. Ledo-Lemos 2003; Clackson 2007: 104–112).

3 Ponowioną formą zdrobniąłą jest termin sanskrycki *śārīrakam* n. ‘ciałko / small body’, kumulujący dwa sufiksy deminutywne: $-ra-$ (< pie. $*-lo-$) oraz $-ka-$ (< pie. $*-ko-$). Podobna kumulacja tych

tywną formę liczby podwójnej **sarī-* (f. du. tant.) ‘ciało, trup, zwłoki’ i zastąpiono ją teoretycznie pospolitym apelatywem w rodzaju nijakim (wed. *śārīram*), całkowicie zgodnym z sensem jednostkowym (‘ciało’). Leksem staroindyjski jest kontynuowany w językach średnio- i nowoindyjskich:

2.1. pali *sarīra-* n. ‘ciało’, prakr. *sarira-* n. ‘ts.’, zach. pahari *sarīr*, stgudź. *sāira*, *sayara* n. ‘ciało’, jedynie wyraz syngaleski *siriru*, *sirura* ‘ciało’ wydaje się zapożyczeniem z języka palijskiego (Turner 1966: 715).

Przypuszcza się, że archetyp indoirański **carī-* f. du. tant. ‘ciało’ jest motywowany przez indoeuropejski rdzeń nominalny **kel-* f. (wtórnie n.) ‘okrycie, powłoka cielesna, skóra, łuska (rybia), łupina’, bez wątplenia identyczny z rdzeniem werbalnym **kel-* ‘chronić, okrywać, otulać / bergen, verhüllen’ (Pokorny 1959: 553–554; Kümmel, Rix 2001: 322–323). Bliskie odpowiedniki wyrazów indoirańskich można odnaleźć w dawnych językach indoeuropejskich:

2.2. gr. att. *κενέβρεια* n. pl. ‘padlina, ścierwo’, dial. (Hesych.) *κελεβρά* n. pl. ‘ciała padłych zwierząt hodowlanych’ (< ie. **kel-* n. ‘ciało, pokrywa cielesna’)⁴. Przypuszczalnie forma attycka *κενέβρεια* pojawiła się na skutek dysymilacji regresywnej na odległość ($n - r < l - r$);

2.3. łac. *cilium* n. ‘powieka, zwłaszcza dolna powieka’ (< **kel-ijom*⁵) obok *supercilium* n. ‘brew; coś położonego nad powieką’. Nie jest wykluczone, że termin łac. *cilia* n. pl. ‘powieki’ zastąpił dawną formację dualną *celī n. du. lub f. du. ‘dwie powieki’ (= awest. *sa’ri*);

2.4. stind. *śālkam* n. ‘łuska rybia, kora drzewa’ (< *kel-ko-m n. ‘powłoka cielesna’), demin. *śālkalam* n. ‘ts.’ (< *kel-ko-lo-m n.). Indyjskie apelatywy, oznaczające ‘łuskę rybią’ lub ‘korę drzewa’, są derywatami urobionymi od rdzenia **kel-* za pomocą przyrostka zdrabniającego *-*ko-*, sekundarnie także sufiksu *-*lo-*. Łuska jest bowiem naturalną częścią okrycia ciała ryby, natomiast kora jest zewnętrzną częścią pnia lub korzenia, ochraniającą tkankę miazgi.

Praindoeuropejskie *duale tantum* rodzaju żeńskiego *kel-ih₁ ‘ciało (dwuskładnikowe)’ zachowało się wyłącznie w awest. apelatywie *sa’ri* (f. du. tant.) ‘ciało’, ale jego istnienie jest potwierdzone niezależnie we wtórnym indyjskim derywacie, por. wed. *śārīram* n., pali *sarīra-* n. ‘ciało’. Nie ulega wątpliwości, że ie. *kel-ih₁ (f. du. tant.) jest

samych przyrostków nastąpiła w języku łacińskim, gdzie wprowadzono je w odmiennej kolejności, por. łac. *ōsculum* n. ‘usta, wargi; pocałunek’ < *ōs*, gen. sg. *ōris* n. ‘usta; wargi; pysk, dziób’; łac. *homunculus* m. ‘człowieczek’ < *homo*, gen. sg. *hominis* m. ‘człowiek’.

4 Odmienne stanowisko zajmuje Beekes (2010: 668, 671), który wyodrębnia dwa osobne artykuły hasłowe. Przy hasle *κελεβρά* holenderski etymolog zastanawia się: „Is it corrupt?”, a w drugim wypadku nie daje żadnego objaśnienia („Etym Unknown”), sugerując domniemaną, substratową genezę terminu *κενέβρεια* („It looks like a Pre-Greek word”).

5 De Vaan (2008: 214) zakłada praformę ie. **kel-ijō-* i derywuje apelatyw łac. *cilium* od rdzenia werbalnego **kel-*, nadając mu nieco odmienne znaczenie ‘ukrywać / to hide’. Powieka raczej chroni, niż „ukrywa” oko.

archaiczną i nieproduktywną formacją, derywowaną od rdzenia werbalnego **kel-* ‘ochraniać, osłaniać, okrywać, otulać’.

3. Indoeuropejska nazwa podwójnej siekiery

W językach germańskich mamy zachowaną archaiczną nazwę siekiery, sprowadzającą się do praformy pgerm. **ak^wesī-* / **ak^wsi-* f. ‘siekiera/axe’, na bazie której odtwarza się (ze znakiem zapytania [?]) archetyp pie. **h₂eg^wis-ih₂* f. (Kroonen 2013: 19). Bogaty materiał leksykalny jest udokumentowany we wszystkich ugrupowaniach dialektalnych języka pragermańskiego (Orel 2003: 12; Lewickij 2010: 64; Kroonen 2013: 19):

3.1. języki wschodniogermańskie: goc. *aqizi* f. ‘siekiera/axe’;

3.2. języki północniogermańskie: stnord. *øx* f. ‘siekiera’, far. *øks* f. ‘ts.’, elwd. *ökse* f. ‘ts.’;

3.3. języki zachodniogermańskie: stang. *æx* f. ‘siekiera’, ang. *axe* ‘ts.’, stfryz. *axe* f. ‘ts.’, stsaks. *akus* f. ‘ts.’, hol. *aks* c. ‘ts.’, stwniem. *ackus* f. ‘ts.’, niem. *Axt* f. ‘ts.’.

Nazwy germańskie zestawia się z ich odpowiednikami poświadczonymi w językach klasycznych: stgr. *ἄξινη* f. ‘siekiera, topór / Axt, Beil’ oraz łac. *ascia* f. ‘siekiera, topór; dłuto kamieniarskie / axe, trowel’ (Pokorny 1959: 9; Mallory, Adams 1997: 38; Kroonen 2013: 19; Rosół 2013: 21–23). Niektórzy badacze ze szkoły lejdejskiej (np. de Vaan 2008: 57; Beekes 2010: 111) uważają, że tych słów nie da się sprowadzić do jednolitej praformy indoeuropejskiej. Nie mogę zgodzić się z opinią, że zestawienie stgr. *ἄξινη* z wyrazami germańskimi „does not lead to an IE reconstruction” (Beekes 2010: 111)⁶. Wokalizm nagłosowy [a] jest zgodny w zestawieniu grecko-germańskim, podobnie jak samogłoska *ī* [i:] występująca po grupie konsonantycznej. Spółgłoska **g^w*, doskonale poświadczona w językach germańskich dzięki formie goc. *aqisi*, musiała ulec desonoryzacji w pozycji przed spółgłoską bezdźwięczną *s [s], a jej element labialny został następnie zredukowany, co jest w pełni oczekiwanym procesem, jak pokazuje choćby zestawienie formy myk. *qi-si-pe-e* [k^hsip^hehe] nom.-acc. du. ‘dwa miecze’ z odpowiednikiem stgr. *ξίφος* n. ‘miecz’, dial. *σκίφος* ‘ts.’ (ibid.: 1036). Co się tyczy formy łacińskiej *ascia*, to wątpliwości budzi jedynie kontynuacja grupy konsonantycznej: pie. **-g^ws-* > łac. *-sc-*. Michiel de Vaan komentuje ten fakt w następujący sposób:

6 Podobny sąd można spotkać w innych pracach. Niektórzy etymologowie przypuszczają, że nazwa siekiery może być wyrazem wędrownym obcego pochodzenia (Bjorvand, Lindeman 2007: 1358), inni z kolei zakładają semickie pochodzenie greckiego wyrazu (Rosół 2013: 21–23). Należy jednak podkreślić, że za poprawnością zestawienia germańskiej, greckiej i łacińskiej nazwy (podwójnej) siekiery opowiadają się liczni indoeuropeiści (Buck 1949: 561; Pokorny 1959: 9; Mann 1984–1987: 10; Mallory, Adams 1997: 38, 2008: 244; Kowalski 2017: 152).

Since a sequence **ks* is usually retained in intervocalic position in Latin (cf. *axis*, *texō*, *auxilium*, etc.), *ascia* cannot go back directly to a PIE form in **-ks-*. Although it is similar in form and meaning to Gr. ἀξίμη [f.], Go. *aqizi*, OHG. *acchus* ‘axe’, these forms cannot be reduced to one PIE preform (de Vaan 2008: 57).

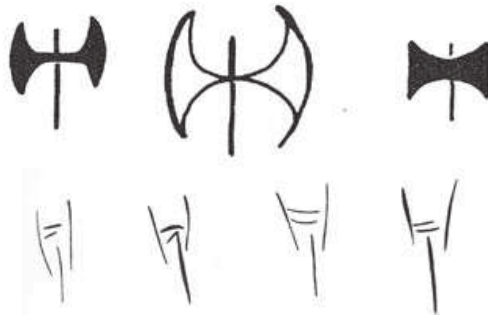
Należy jednak zaznaczyć, że w łacinie pojawia się bardzo wiele przykładów analogicznej metatezy w sytuacji, gdy pierwszy element grupy konsonantycznej miał pierwotnie charakter dźwięczny, np. łac. *aesculus* f. ‘gatunek dębu’ < pie. **h₂eig-sulos*, por. ang. *oak*, niem. *Eiche* (< pgerm. **aik-*) (ibid.: 28); łac. *vespa* f. ‘osa’ < pie. **uob^(h)seh₂-* f. ‘osa’, por. stprus. *wobse*, lit. *vapsà*, pol. *osa* ‘ts.’; łac. *viscum* n., także *viscus* m. ‘jemiola; lep’ < pie. **uiġsó-*, por. gr. ἰξός m. ‘jemiola’, alb. *vishtull* f. ‘jemiola’, stwniem. *wīhsela* f. ‘czereśnia’, psłow. **višnja* f. ‘wiśnia’ (długość samogłoski *i* [i:] w językach słowiańskich może być spowodowana regularnym wzdłużeniem, opisanym prawem Wintera). Innymi słowy, wywód łac. *ascia* f. ‘siekiera, topór; dłuto kamieniarskie’ z praformy ie. **ag^usī-* bynajmniej nie sprawia większych trudności fonologicznych, o ile przyjmujemy, że dawne wyrazy o osnowie na *-ī-* przeniesiono do pierwszej deklinacji łacińskiej.

Poprawna rekonstrukcja znaczenia i postaci archetypu praindoeuropejskiego może być zaproponowana dopiero przy uwzględnieniu atestacji greckiej. Standardowe słowniki języka greckiego definiują słowo ἀξίμη w następujący sposób: ‘axe-head; battle-axe; axe for hewing wood’ (Liddell, Scott 1996: 170), ‘ascia, scure, accetta’ (Montanari 1995: 246), ‘ostrze topora; topór wojenny; siekiera do rąbania drzewa’ (Abramowiczówna 1958: 232), ‘siekiera, topór wojenny, berdysz’ (Jurewicz 2000: 77).

Pierwotne znaczenie tego leksemu, mianowicie ‘Doppelaxt / double axe / podwójna siekiera’, rejestrują w sposób jednoznaczny antyczne leksykony, m.in. leksykograf Hesychios z Aleksandrii definiuje grecki wyraz ἀξίμη jako ‘topór/siekiera o dwóch ostrzach’: ἀξίμη · δίστομος πέλεκυς (Latte 1953: 193). Takie znaczenie (‘podwójna siekiera, obosieczny topór’) potwierdza ten sam autor w innej glosie: ἀμφακές · ἀξίμη (ibid.: 135), por. att.-joń. ἀμφήκης, -ες, dor. ἀμφᾶκης, -ες adi. ‘obosieczny’, a potwierdza je także nowogrecki materiał leksykalny, jako że wyraz ngr. ἀξίμη f. oznacza ‘oskard, kilof’, tj. narzędzie o dwóch ostrzach (Babiniotis 2011: 163). Warto przypomnieć, że starożytne topory bojowe były z reguły obusieczne. Kontekst literacki nie daje nam możliwości jednoznacznego stwierdzenia, jak wyglądało dane narzędzie (militarne), ale antyczna definicja słownikowa podaje skonkretyzowane znaczenie ‘podwójna siekiera, obosieczny topór’ i nie ma żadnego powodu, żeby je podważać lub negować. Dodajmy na koniec, że w kreteńskich pismach linearnych A i B występuje pospolicie sylabogram przedstawiający podwójną siekierę (AB o8), który ma wartość samogłoski *a* (por. gr. ἀξίμη), co – jak mniemam – ma niebagatelną wagę dla restytucji pierwotnego znaczenia greckiego wyrazu oraz jego praindoeuropejskiego prototypu.

Ilustracja 1. Warianty znaku linearnego AB o8 o wartości *a*. Powyżej – znaki A o8 wyobrażające podwójną siekierę, poświadczane na inskrypcjach linearnych A z kreteńskiej góry Juktas; poniżej – sylabogram o8 *a* na tabliczkach linearnych B z Teb

Źródło: opracowanie własne.

Grecki materiał leksykalny wydaje się sugerować, że rekonstruowany termin indoeuropejski mógł reprezentować pierwotne *duale tantum* i sprowadzać się do archetypu pie. **h₂eg^u(e)s-ih₁* ‘podwójna siekiera, tj. mająca dwa ostrza’. Po zaniku spółgłosek laryngalnych pojawiła się forma dualna **ag^usī*, która w językach germańskich została zreinterpretowana jako formacja singularna rodzaju żeńskiego (*ad sensum* ‘siekiera’). Podobne zjawisko zaszło zapewne w języku greckim, gdzie dawną postać *duale tantum* zastąpiono formacją żeńską, którą poszerzono dodatkowo żeńskim przyrostkiem **-nā*. W języku łacińskim sekundarna formacja żeńska na **-ī* (łac. **ascī* f. ‘siekiera, topór; dłuto’ < ie. **ag^usī-*) została, prawdopodobnie jeszcze w okresie przedliterackim, przeniesiona do osnów na **-ā*, pozyskując sekundarny (lecz regularny) paradygmat deklinacyjny (łac. klas. *ascia*, gen. sg. *asciae*).

4. Tocharsko-bałtosłowiańska nazwa łodzi

We wszystkich trzech ugrupowaniach języków słowiańskich występuje produktywna nazwa łodzi, sprowadzająca się do praformy psłow. **oldi*, względnie **oldbja* (Trubaczow, Żurawłow 2005: 53–54):

4.1. języki południowosłowiańskie: scs. *ladija* f. ‘πλοῖον, σκάφη / navis, navicula’, także *alʔdija* ‘ts.’, bułg. *ládija* f. ‘łódź’, maced. *lag’á* f. ‘statek, łódź, łódka’, ch. *lâda* f. ‘łódź, łódka’, słwn. *ladja* f. ‘statek, nawa cerkwi’;

4.2. języki zachodniosłowiańskie: stcz. *lodí* f. ‘statek, łódź’, cz. *lod’* f. ‘łódź, okręt, statek; nawa kościoła’, sła. *lod’* f. ‘ts.’, głuź. *lódź* f. ‘statek, okręt’, dłuź. *lož* f. ‘okręt’, stpol. *łodzia*, *lódź* f. ‘łódka’, pol. *łódź* f. ‘mały statek zbudowany z drzewa, poruszany najczęściej wiosłami’, słowiń. *loza* f. ‘łódka’, połab. *lüda* f. ‘duża łódka, statek’;

4.3. języki wschodniosłowiańskie: strus. *lad’ja* f. ‘łódź’, ros. dial. *lod’já*, *lad’já* f. ‘morska lub jeziorna łódź żaglowa’, stbrus. *lod’ja* ‘łódź, mała łódka, czółno’, stukr. *lod’* f. ‘łódź, czółno’.

Bliskie odpowiedniki wyrazów słowiańskich funkcjonują w językach bałtyckich oraz tocharskich:

4.4. stlit. *eldija* f. ‘łódź, łódka, nawa’, lit. *eldijà* f. ‘czółno, łódź wydrążona z jednego pnia’, gw. *aldijà* f. ‘ts.’ (Fraenkel 1962: 120; Smoczyński 2007: 146; Derksen 2015: 152). Bałtosłowiańska nazwa łodzi jest zwykle sprowadzana do archetypu **aldī* (wtórnie **aldijā*) f. sg. ‘drewniana łódź’;

4.5. toch. AB *olyi* f. ‘łódź / boat’, toch. B *olyitau* m. ‘przewoźnik / boatman’ (Adams 1999: 125–126).

Bałtosłowiańskie nazwy łodzi są zazwyczaj zestawiane z germańską nazwą ‘koryta, naczynia wykonane z jednego kawałka drzewa’ (Trautmann 1923: 6; Pokorny 1959: 31–32). Słowniki etymologiczne przytaczają następujący germański materiał leksykalny jako egzemplifikację wzmiankowanej korespondencji:

4.6. stnord. *alda* f. ‘fala, bałwan; dno (dolina) fali’, isl. *alda* f. ‘fala, mały grzbiet ziemny’, far. *alda* f. ‘fala’, norw. *alde* f. ‘fala’, dial. *olda* ‘duże koryto, drewniane koryto na wodę, rynna do wody / großer Trog, Wasserkumme, Wasserrinne’, szwedz. dial. *ålla* ‘długie, wąskie zagłębienie, wydrążenie, dzieża w formie pudełka’, duń. *olde* ‘koryto / Trog’, stang. *aldaht*, *aldot* ‘koryto, kanał / trough, channel’, niem. (baw.) *alden* ‘bruzda / Ackerfurche’ < pgerm. **aldō(n)* f. ‘wydrążony pień (drzewa)’ (Falk, Torp 1910: 789; de Vries 1977: 5; Orel 2003: 14; Kroonen 2013: 21), zob. też stang. *ealdop* ‘koryto / Trog’ (< pgerm. **ald-ufō-*).

Chociaż znaczenie ‘koryto’ jest poświadczane głównie w języku staroangielskim, norweskim oraz duńskim, germaniści (i indoeuropeiści) dość zgodnie uznają je za pierwotne, zakładając następujące zmiany semantyczne: ‘koryto’ > ‘duże naczynie wykonane z jednego pnia / großes Gefäß, wohl aus einem Baumstamm angefertigt’ > ‘zagłębienie w ziemi w formie koryta / trogförmige Vertiefung im Boden’ > ‘dno (dolina) fali / Wellental’ > ‘fala / Welle’ (de Vries 1977: 5).

Wyrazy germańskie sprowadzają się ostatecznie do praformy **aldō(n)* f. ‘wydrążony pień (drzewa) / hollow (of a tree)’ (Kroonen 2013: 21) i są w przekonaniu germanistów związane z indoeuropejskim określeniem łodzi (Torp, Falk 1909: 20; Orel 2003: 14; Lewickij 2010: 67; Kroonen 2013: 21).

Można się zgodzić z tradycyjną opinią, że sens ‘koryto, wydrążony pień drzewa’ (zachowany w językach germańskich) dość dobrze koresponduje ze znaczeniem ‘łódź’, poświadczonym w językach bałtyckich, słowiańskich i tocharskich (Fraenkel 1962: 120; Trubaczow, Żurawlow 2005: 54; SEBor: 303; Mańczak 2017: 105)⁷. Wolno też przyjąć hipotezę badawczą, że pierwsze znaczenie jest bardziej archaiczne od

7 Zdaniem Wiesława Borysia, „[ś]ladu pierwotnego znaczenia ‘koryto’ można się dopatrywać w słwn. dial. *ládja* ‘miejsce w kanale młyńskim umocnione deskami, bezpośrednio pod rynną’” (SEBor: 303). Warto także odnotować stpol. apelatyw *łodnia* f. ‘drewniany zbiornik w kształcie dużego koryta bez dna, budowany wprost na podłożu przesyconym solą, służący do wytwarzania solanki przez ługowanie podłoża’, wtórnie ‘określona miara soli’, ‘niecka soli’ (SESł V: 135).

drugiego. Zakładam, że pierwotne miano drewnianego koryta brzmiało (pie.) **h₃eldh-* (f.)⁸. Od tego apelatywu utworzono formę liczby podwójnej (pie.) **h₃eldh-ih₁-* (f. du.) o innowacyjnym znaczeniu ‘łódź typu rojka, zbudowana z dwu połączonych ze sobą koryt’. Rojka jest, jak wiadomo, bardzo archaicznym typem łodzi, który można łatwo wykonać przy użyciu prowizorycznych środków. Taka jednak łódź, stworzona z dwu koryt, jest niestabilna i wywrotna. Jak pokazuje współczesna praktyka, rojka może być stosowana jedynie na niewielkim akwenu o bardzo spokojnej wodzie.

Ilustracja 2. Rosyjski rybak używający rojki, czyli łodzi zbudowanej z dwu połączonych koryt

Źródło: Myznikov (2016).

8 Podobnie mniemał m.in. Pokorny (1959: 31), który rekonstruował pierwotny archetyp ie. **aldh-* o prawdopodobnym znaczeniu ‘koryto / Trog’. Także Boryś (SEBor: 303) przywołuje praformę **ald^h-* ‘wydrążony pień drzewa, koryto’. Rekonstrukcja z nagłosowym wokalizmem **a-* nie jest dostatecznie uzasadniona, gdyż w językach germańskich i bałtosłowiańskich doszło do identyfikacji kontynuantów ie. **a* oraz ie. **o*. Odpowiednik tocharski (AB *olyi* ‘łódź’) jasno dowodzi, że praforma indoeuropejska brzmiała **oldh-* (< pie. **h₃eldh-*) ‘koryto’, skąd następnie **oldhī-* ‘łódź zbudowana z dwu koryt; rojka’ (< pie. **h₃eldh-ih₁-* ‘dwa koryta’). W niektórych publikacjach można napotkać odmienną rekonstrukcję **h_xoldhu-* ‘(wydłubane) czółno, koryto / (dugout) canoe, trough’ (Mallory, Adams 1997: 74, 2008: 247, 249), gdzie zapis **h_x* sugeruje dowolną spółgłoskę laryngalną **h₁*, **h₂* lub **h₃* w pozycji przed apofoniczną samogłoską **o*. Moim zdaniem, zgromadzony materiał indoeuropejski nie gwarantuje ani apofoniczności wokalizmu **o* (wariacja lit. *aldija / eldija* jest bez wątplenia wtórna), ani też pierwotności osnowy na *-u-*.

Ilustracja 3. Rojki wyciągnięte na brzeg jeziora

Źródło: Myznikov (2016).

Archetyp $*h_3eldh-ih_1-$ ('dwa koryta', skąd następnie 'rojka, łódź zbudowana z dwu koryt') funkcjonował w języku praindoeuropejskim jako typowe *duale tantum* (o ogólnym znaczeniu 'archaiczna łódź, powstała z połączenia dwu koryt, czyli rojka'). Wraz z ulepszeniem procesu wytwarzania łodzi i szerszym zastosowaniem dłubanki wykonanej z jednego pnia pierwotna forma dualna przestała odpowiadać jednostkowemu znaczeniu. Zmiana semantyczna ('łódka' < 'rojka, złożona z dwóch koryt') mogła być relatywnie łatwo zaadaptowana, jako że w tych językach, w których zachowały się kontynuanty indoeuropejskiej nazwy łodzi (tj. w językach bałtosłowiańskich i tocharskich), brakowało dlań jasnej motywacji (jedynie w językach germańskich zachowała się archaiczna nazwa 'drewnianego koryta': pgerm. $*ald-$ < < pie. $*h_3eldh-$; por. Lewickij 2010: 67).

Zanik spółgłosek laryngalnych w praformie pie. $*h_3eldh-ih_1-$ ('rojka' < 'dwa koryta') spowodował wytworzenie się nowszego archetypu ie. $*oldhī-$ (f. du. tant.) 'rojka, łódka', który po pewnym czasie został zreinterpretowany jako *nomen femininum* użyte w liczbie pojedynczej $*oldhī-$ (f. sg.) 'drewniana łódka, czółno, dłubanka'. Tego typu zmiana paradygmatyczna mogła być motywowana przemianami kulturowymi. Postęp cywilizacyjny spowodował, że prowizoryczną (i mało stabilną) rojkę, czyli łódkę zbudowaną z dwu połączonych z sobą koryt, zastąpiono dość powszechną łódką dłubanką (czyli łódką jednodrzewką, wykonaną z jednego pnia drzewa), na której można było bezpiecznie przemieszczać się zarówno na większych akwenach, jak i na ciekach wodnych o silnym nurcie (tj. rzekach). Zmiana w obrębie paradygmatu była zatem stosunkowo prostym dostosowaniem odziedziczonego apelatywu o zatartej motywacji dualnej do syngulatywnego sensu ('łódź'). Starsza postać $*oldhī-$ f. (sg. ← du.) zachowała się jeszcze w językach tocharskich i częściowo

słowiańskich, podczas gdy nowsza **oldhiā* (skąd bsł. **aldijā*) f. sg. stała się formacją dominującą na gruncie bałtosłowiańskim.

5. Konkluzje

W niniejszym artykule omówiono wybrane indoeuropejskie archetypy, które można uznać za prawdopodobne *dualia tantum*. Na bazie materiału leksykalnego, zachowanego w historycznych językach indoeuropejskich, zrekonstruowano trzy prawdopodobne praformy:

- (1) ie. **kelī-* (< pie. **kel-ih₁*) f. du. tant. ‘ciało (dwuskładnikowe) człowieka lub zwierzęcia’, por. awest. *saⁱri* f. du. tant. ‘obie stałe części składowe ciała człowieka i zwierzęcia, tj. skóra wraz z mięsem oraz kości; ciało, trup, zwłoki’;
- (2) ie. **ag^usī-* f. sg. ‘siekiera, topór’ (< pie. **h₂eg^us-ih₁* f. du. tant. ‘podwójna siekiera, czyli siekiera mająca dwa ostrza’), por. stgr. *ἀξίμη* f. ‘podwójna siekiera, topór o dwu ostrzach’, łac. *ascia* f. ‘siekiera’, goc. *aqisi* f. ‘siekiera’, ang. *axe* ‘ts.’;
- (3) ie. **oldhī-* f. sg. ‘łódź, czółno’ (< pie. **h₃eldh-ih₁* f. du. tant. ‘prymitywna łódź zbudowana z dwu koryt, tzw. rojka’), por. toch. AB *olyi* ‘łódź’, bsł. **aldī* f. ‘łódź’, por. norw. *alde* f. ‘drewniane koryto’, duń. *olde* ‘ts.’ (< pgerm. **aldōn-* f.).

Skróty

alb. – albański; ang. – angielski; att. – attycki (dialekt języka greckiego); awest. – awestyjski; baw. – bawarski (dialekt języka niemieckiego); bsł. – bałtosłowiański; bułg. – bułgarski; ch. – chorwacki; cz. – czeski; dłuż. – dolnołużycki; dor. – dorycki (dialekt języka greckiego); duń. – duński; elwd. – elwdalski; far. – farerski; głuż. – górnołużycki; goc. – gocki; gr. – grecki; gw. – gwarowy; hol. – holenderski; ie. – indoeuropejski; isl. – islandzki; joń. – joński (dialekt języka greckiego); lit. – litewski; łac. – łaciński; łac. klas. – łacina klasyczna; maced. – macedoński; myk. – mykeński (dialekt języka greckiego); ngr. – nowogrecki; niem. – niemiecki; norw. – norweski; pgerm. – pragermański; pie. – praindoeuropejski (indohetycki); płac. – prałaciński; pol. – polski; połab. – połabski; prakr. – prakrycki; psłow. – prasłowiański; ros. – rosyjski; scs. – staro-cerkiewno-słowiański; sła. – słowacki; słowiń. – słowiński; słwn. – słoweński; stang. – staroangielski; stbrus. – starobiałoruski; stcz. – staroczeski; stfryz. – starofryzyjski; stgr. – starogrecki; stgudź. – starogudźarati; stind. – staroindyjski; stlit. – staroliteński; stnord. – staronordycki; stpol. – staropolski; stprus. – staropruski; strus. – staroruski; tsaks. – starosaksoński; stukr. – staroukraiński; stwniem. – starowysokoniemiecki; szwedz. – szwedzki; toch. A – tocharski A (wschodniotocharski); toch. B – tocharski B (zachodniotocharski, kuczański); wed. – wedyjski

Literatura

- ABRAMOWICZÓWNA Z. (red.), 1958, *Słownik grecko-polski*, t. 1, Warszawa.
- ADAMS D.Q., 1999, *A Dictionary of Tocharian B*, Amsterdam – Atlanta.
- BABINIOTIS G., 2011 [= Γ. Μπαμπινιώτης], *Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα.
- BARTHOLOMAE C., 1904, *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg.
- BEEKES R., 2010, *Etymological Dictionary of Greek*, t. 1–2, Leiden – Boston.
- BJORVAND H., LINDEMAN F.O., 2007, *Våre arveord. Etymologisk ordbok*, Oslo.
- BLAŽEK V., 2014, *Indo-European Nominal Inflection in Nostratic Perspective*, „Journal of Language Relationship” XI, s. 19–38.
- BUCK C.D., 1949, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Language. A Contribution to the History of Ideas*, Chicago.
- CLACKSON J., 2007, *Indo-European Linguistics. An Introduction*, Cambridge.
- DANKA I.R., 1984, *Stanowisko języków anatolijskich w rodzinie indoeuropejskiej i ich wzajemne związki*, Łódź.
- DERKSEN R., 2015, *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*, Leiden – Boston.
- FALK H.S., TORP S., 1910, *Norwegisch-Dänisches etymologisches Wörterbuch*, t. 1, Heidelberg.
- FRAENKEL E., 1962, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, t. 1, Heidelberg.
- FRITZ M., 2011, *Der Dual im Indogermanischen. Genealogischer und typologischer Vergleich einer grammatischen Kategorie im Wandel*, Heidelberg.
- JUREWICZ O., 2000, *Słownik grecko-polski*, t. 1, Warszawa.
- KOWALSKI A.P., 2017, *Kultura indoeuropejska. Antropologia wspólnot prehistorycznych*, Gdańsk.
- KROONEN G., 2013, *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*, Leiden – Boston.
- KÜMMEL M., RIX H. (red.), 2001, *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstambildungen*, Wiesbaden.
- LATTE K., 1953, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, t. 1, Hauniae.
- LEDO-LEMONS F.J., 2003, *Femininum Genus. A Study on the Origins of the Indo-European Grammatical Gender*, München.
- LEWICKIJ W.W., 2010 [= В.В. Левицкий], *Этимологический словарь германских языков*, т. 1, Вінниця.
- LIDDELL H.G., SCOTT R., 1996, *A Greek-English Lexicon with a Revised Supplement*, Oxford.
- MALLORY J.P., ADAMS D.Q. (red.), 1997, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London – Chicago.
- MALLORY J.P., ADAMS D.Q., 2008, *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford.
- MANN S.E., 1984–1987, *An Indo-European Comparative Dictionary*, Hamburg.
- MAŃCZAK W., 2017, *Polski słownik etymologiczny*, Kraków.
- MAYRHOFER M., 1964, *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, t. 3, Heidelberg.
- MAYRHOFER M., 1996, *Etymologisches Wörterbuch des Altindiarischen*, t. 2, Heidelberg.
- MONIER-WILLIAMS M., 1999, *A Sanskrit-English Dictionary*, Delhi.
- MONTANARI F., 1995, *Vocabolario della lingua greca*, Milano.
- MUZYNIKOV S.A., 2016 [= С.А. Мызников], *Диалектная реальия и лексикографический конструкт в контексте этимологических исследований*. Odczyt wygłoszony na

międzynarodowej konferencji naukowej „Symposium Etymologicum. Śladami myśli etymologicznej (w stulecie urodzin wybitnego sławisty i etymologa Profesora Franciszka Sławskiego)”, Kraków, 25–27 maja 2016.

- OREL V., 2003, *A Handbook of Germanic Etymology*, Leiden – Boston.
- POKORNY J., 1959, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern – München.
- ROSÓŁ R., 2013, *Frühe semitische Lehnwörter im Griechischen*, Frankfurt am Main.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEŚL: Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Kraków 1975–1982.
- SHIELDS K., 2004, *The Emergence of the Dual Category in Indo-European: A „New Image” and Typological Perspective*, „Indogermanische Forschungen” CIX, s. 21–30, [on-line:] <https://doi.org/10.1515/16130405.21>.
- SMOCZYŃSKI W., 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno.
- TORP A., FALK H., 1909, *Wortschatz der germanischen Spracheinheit*, Göttingen.
- TRAUTMANN R., 1923, *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*, Göttingen.
- TRUBACZOW O.N., ŽURAWLOW A.F. (red.), 2005 [= O.H. Трубачев, А.Ф. Журавлёв], *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 32, Moskwa.
- TURNER R.L., 1966, *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*, London.
- VAAN M. de, 2008, *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*, Leiden – Boston.
- VRIES J. de, 1977, *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, Leiden.

On Some Possible Traces of *Duale Tantum* in Indo-European Languages

Summary

The paper is devoted to three selected Indo-European nouns that can be considered as *dualia tantum*. On the basis of lexical data preserved in historical Indo-European languages, I have reconstructed three probable archetypes:

- (1) IE. ***keli-** (< PIE. ***kel-ih₁**) f. *duale tantum* ‘two-component body of a human or animal’ is precisely attested in Avestan *sa’ri* f. *du. tant.* ‘two solid components of the human and animal body, i.e. the skin together with meat and bones; body, dead body, corpse’. The primitive dual form seems to appear in Old Indic (Vedic) *śārīram* n. ‘body, body frame, solid parts of the body, pl. bones’, also ‘a dead body’ (a derivative noun created by means of the suffix *-ra-* < IE. **-lo-*), cf. also Pali *sarīra-* n. ‘body’, Prakrit *sarira-* n. ‘id.’; West Pahari *sarīr*, Old Gujarati *sairā*, *sayara* n. ‘body’.
- (2) IE. ***ag^usi-** f. sg. ‘axe’ (< PIE. ***h₂eg^us-ih₁** f. *du. tant.* ‘double axe, two-edged battle-axe’) can be seen not only in the Germanic languages (e.g. Gothic *aqisi* f. ‘axe’, Old High German *acchus* ‘id.’, English *axe* ‘id.’), but also in some Greek-Latin derivatives (see Greek *ἀξίμη* f. ‘double axe, two-edged battle-axe’, Modern Greek *αξίμα* f. ‘hoe, mattock, pickaxe’, Latin *ascia* f. ‘axe, trowel’). The original meaning ‘double axe, two-edged item’ is firmly confirmed by the Greek data.
- (3) IE. ***oldhi-** f. sg. ‘a kind of boat’ (< PIE. ***h₃eldh-ih₁** f. *du. tant.* ‘a primitive boat built from two troughs’ < ***h₃eldh-** f. ‘trough’) is reflected in Tocharian AB *olyi* ‘boat’, Lithuanian *eldijà* f. ‘a canoe, a boat hollowed out from one trunk’, dial. *aldijà* f. ‘id.’, Old Church Slavic *ladija* f. ‘πλοῖον, σκάφη / navis, navicula’, also *alədija* ‘id.’, Old Czech *lodí* f. ‘ship, boat’, Polish *łódź* f. ‘boat’ and so on. The basic noun ***h₃eldh-** ‘trough’ is securely attested in the Germanic languages, cf. Norwegian *alde* f. ‘wooden trough’, Danish *olde* ‘id.’ (< Proto-Germanic **aldōn-* f.).